

KONJUGACE

VÝVOJ GRAMATICKÝCH KATEGORIÍ ČESKÉHO SLOVESA

OSOBA

V psl. stejně jako staré a nové č. se vyskytovaly tři slovesné osoby.

Ve vývoji produktivních slovesných forem lze pozorovat tendenci, aby příznakově byly signalizovány formy 1. a 2. os., zatímco formy 3. os. sg. a pl. formu nepříznakovou (tj. Ø).

ČÍSLO

Ve stč. singulár, duál, plurál. Duál v češtině zanikl v průběhu 15. století, nejdříve u adjektiv a sloves, neboť mu u nich scházela přirozená pojmenovací báze.

ČAS

Ve stč. propracovaný systém minulých časů, v němž byly zastoupeny:

- a) jednoduché minulé časy (aorist a imperfektum);
- b) časy složené (perfektum a antepreteritum).

Futurum se konstitovalo až během stč. období.

ZPŮSOB

Diferencovaný ide. systém slovesného způsobu zdělila psl. zčásti: pouze indikativ a zčásti optativ (v některých formách imperativu). Stč. kondicionál se vyvinul z aoristového antepreterita.

SLOVESNÝ ROD

V psl. byly základní aktivní formy, pro vyjadřování pasiva se využívala syntaktické konstrukce s reflexivním zájmenem **sę* u sloves 3. os. Analytické formy typu *jsem nesen* se etablovaly až v průběhu historického vývoje češtiny (pod vlivem latiny).

VID

Slovesný vid se konstitoval v období psl. Obvykle se předpokládá, že se vyvinul z některé kategorie způsobu slovesného děje (tzv. Aktionsartu): a) nedokonavý vid na základě přehodnocení vztahu determinovaná × nedeterminovaná slovesa (determinovaná vyjadřují prostorové určení děje, indeterminovaná vyjadřují děj bez tohoto omezení), např. determinované **nesti* – indeterminované **nositi*; determinované **běžěti* – indeterminované **běgati* (nedokonavá slovesa se vyvinula z nedeterminovaných); b) dokonavý vid na základě přehodnocení vztahu terminativní × neterminativní slovesa (terminativní slovesa vyjadřují fázi děje), např. neterminované **svititi* ‚svítit‘ – terminované **svitnŋti* ‚svitnout‘, neterminované **jiti* ‚jít‘ – terminované **vъniti* (< **vъn+jiti*) ‚vejít‘. Gramatikalizace vidu se definitivně završila v 15. stol.

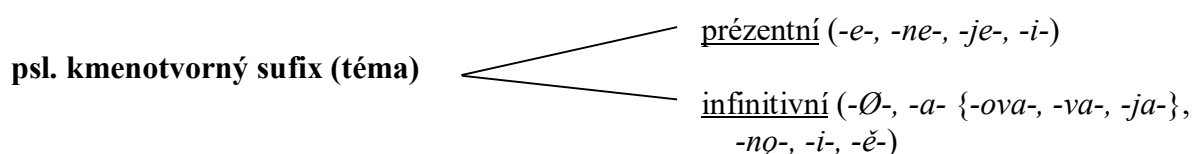
Specifické prostředky iterativnosti (frekventativnosti) se emancipovaly v průběhu 16. století; v této funkci se ustálila přípona *-va-*, která na rozdíl od jiných slovesných přípon nemaže slovesnou příponu motivujícího slova: *děl-a-ti* → *děl-á-va-ti*, *hub-i-ti* → *hub-ie-va-ti*.

VÝVOJ FLEKTIVNÍ MORFOLOGIE ČESKÉHO SLOVESA

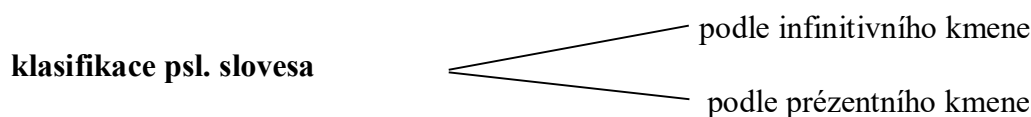
VÝVOJOVÁ VÝCHODISKA

Tematická slovesa

Většina psl. sloves tvořila své formy prostřednictvím kmenotvorného sufixu (tzv. tématu). Pro psl. rekonstruujeme následující kmenotvorné přípony:

Z toho, co bylo řečeno, plyne, že pro klasifikaci psl. slovesa máme k dispozici dva základní klíče:

V našem výkladu používáme klasifikaci podle prézentního kmene, a tak psl. tematická slovesa dělíme do čtyř slovesných tříd podle kmenotvorných sufixů:

kmenotvorná přípona	I. třída	II. třída	III. třída	IV. třída
	-e-	-ne-	-je-	-i-

Pro každou třídu je ovšem potřeba doplnit dodatečná klasifikační kritéria:

- infinitivní kmenotvornou příponu (jako v I., III. a IV. třídě),
- fonologickou strukturu na morfologickém švu mezi koncem kořene a začátkem kmenotvorného sufixu.

Při uplatnění primárního klasifikačního faktoru (prézentní téma) a sekundárních klasifikačních faktorů (infinitivní téma, event. zakončení kořene) odlišujeme následující třídy, podtřídy a typy (u většiny sloves se podtřídy a typy kryjí, u sloves I. a III. třídy jsou však podtřídy rozčleněny do jednotlivých typů):

I. třída	I.A podtřída	I.B podtřída
infinitivní kmenotvorná přípona	-Ø-	-a-
typ	viz níže	* <i>bьrati</i> (<i>bьr-a-ti</i>)

Slovesa I.A podtřídy – z vývojového hlediska neproduktivní – jsou velmi starobylá. Jejich flexe byla silně proměněna hláskovými změnami (především infinitivního kmene), jako jsou:

typy podtřídy I.A

I.A.1	(*ved-ti>) *ves-ti, vedŋ, vedešb
I.A.2	(*pek-ti>) *pec'i, pekŋ, pečešb
I.A.3	(*mer-ti>) *mrěti, mьrŋ, mьrešb
I.A.4	(*pen-ti>) *pęti, pьnŋ, pьnešb

V rámci této podtřídy by bylo ještě možno vydělit specifickou skupinu sloves, která – viděno etymologicky – neobsahují v přítomném kmene sufix *-e-*, nýbrž *-de-* (*bŋ-de-šb, *je-de-šb, *jь-de-šb). Klasifikujeme je jako slovesa typu I.A.1.

II. třída		II.A podtřída	II.B podtřída	
infinitivní kmenotvorná přípona		<i>-nŋ-</i>	<i>-nŋ-</i>	
zakončení kořene		konsonantické	vokálníké	
typ		*dvignŋti (dvig-nŋ-ti)	*minŋti (mь-nŋ-ti)	
III. třída		III.A podtřída		III.B podtřída
infinitivní kmenotvorná přípona		<i>-Ŏ-</i>		<i>-a-</i> (-ova- / -va- / -ja-)
zakončení kořene		III.A.1 konsonantické	III.A.2 vokálníké	III.B.3 konsonantické
typ		*znati (zna-Ŏ-ti)	*žęti (žę-Ŏ-ti < *žen-Ŏ-ti)	III.B.4 vokálníké *plakati (plak-a-ti)

Podoby s *-ova-*, *-va-*, *-ja-* jsou mladší; vznikly:

a) z diftongu na konci slovního základu *věrou-a-tei > věr-ova-ti,

b) z hiatických *-j-* a *-v-*, které se vytvořily v kontextech, kdy *-a-* následovalo po samohláskovém zakončení kořene: *umy-a-ti > *umy-va-ti, *ubi-a-ti > *ubi-ja-ti.

IV. třída	IV.A podtřída	IV.B podtřída
infinitivní kmenotvorná přípona	<i>-i-</i>	<i>-ě-</i> (-a-)
vzor	*prostiti (pros-i-ti)	*trъpęti (trъp-ě-ti)

Do IV.B třídy patří slovesa, jejichž kmenotvorná přípona má podobu *-a-*, které vesměs vznikla dispalatalizací *ě > a* po *ž š č j* (*drъžati, *bojati), ale také sem náleží sloveso *sъpati.

Přehled psl. slovesných tvarů podle slovesného kmene:

přítomný kmen	infinitivní kmen
prézens	infinitiv
imperativ	supinum

participium <i>m</i> -ové	<i>l</i> -ové participium
participium <i>nt</i> -ové	<i>n</i> -ové participium
	<i>s</i> -ové participium
	aorist sigmatický
	aorist asigmatický
imperfektum ?	imperfektum ?

Kromě toho existovalo v psl. pět izolovaných sloves, která část svých forem tvořila nikoli podle kmenového principu, nýbrž připojovala afixy rovnou ke kořeni (tam, kde tematická slovesa používala prezntní kmen): tato slovesa se hodnotí jako **atematická**, tj. jako slovesa bez kmenotvorného sufixu (faticky bez prezntní kmenotvorné přípony):

	<i>*byti</i> ‚být‘	<i>*dati</i> ‚dát‘	<i>*jasti</i> ‚jíst‘	<i>*věděti</i> ‚vědět‘	<i>*jьměti</i> ‚mít‘
sg.					
1.	<i>*jes-mъ</i> (< <i>*es-mi</i>)	<i>*da-mъ</i> (< <i>*dōd-mi</i>)	<i>*jamъ</i> (< <i>*ēd-mi</i>)	<i>*vě-mъ</i> (< <i>*woid-mi</i>)	<i>*jьma-mъ</i>
2.	<i>*je-si</i>	<i>*da-si</i>	<i>*jasi</i>	<i>*vě-si</i>	<i>*jьma-ši</i>
3.	<i>*jes-tъ</i>	<i>*da-stъ</i>	<i>*jastъ</i>	<i>*věs-tъ</i>	<i>*jьma-tъ</i>
du.					
1.	<i>*jes-vě</i>	<i>*da-vě</i>	<i>*ja-vě</i>	<i>*vě-vě</i>	<i>*jьma-vě</i>
2.	<i>*jes-ta</i>	<i>*das-ta</i>	<i>*jas-ta</i>	<i>*věs-ta</i>	<i>*jьma-ta</i>
3.	<i>*jes-te</i>	<i>*das-te</i>	<i>*jas-te</i>	<i>*věs-te</i>	<i>*jьma-te</i>
pl.					
1.	<i>*jes-mъ</i>	<i>*da-mъ</i>	<i>*ja-mъ</i>	<i>*vě-mъ</i>	<i>*jьma-mъ</i>
2.	<i>*jes-te</i>	<i>*das-te</i>	<i>*jas-te</i>	<i>*věs-te</i>	<i>*jьma-te</i>
3.	<i>*s-qtъ</i>	<i>*dad-ętъ</i>	<i>*jad-ętъ</i>	<i>*věd-ętъ</i>	<i>*jьm-qtъ</i>

Neproduktivní morfofonologické jevy

Ve flexi psl. slovesa jsou patrné některé starobylé ide. jevy, které jsou již neproduktivní:

1. Ablautové střídání kořenné samohlásky v infinitivním a prezntním kmeni: I. třída **mer-ti* > *mrěti* × *mьrǫ*; *zьvāti* – *zovu*, III. třída **ženti* > *žeti* × *žьǫ*, *biti* × *bьǫ*.

2. Prezntní a infinitivní kmen se někdy liší také přítomností–nepřítomností tzv. nazálního infixu, což je neslabičné **-n-*, které se vkládalo dovnitř slovního kořene (původně mělo slovesné formě dodávat význam inchoativnosti): **lēǵǫ* (< **le-n-g-o-m*) ‚lehnu‘ × **lec’i* (< **leg-ti*), **sędǫ* (< **se-n-d-o-m*) ‚sednu‘ × **sęsti* (< **sēd-ti*); **sьręc’ǫ* (< **sьren-t-jo-m*) ‚potkám‘ × **sьręsti* (< **sьręd-ti*). Ve stč. ještě v podobě doloženo jen v reflexech sloves *lahu* × *léci*, *sadu* × *sęsti*, tj. v rozdílné kvalitě kořenového vokálu.

3. K vyjadřování intenzity, expresivity nebo opakovanosti slovesného děje sloužila reduplikace slovesného kořene: **glagoliti* (< **gol-gol-i-ti*), **plapolati* (**pol-pol-a-ti*).

VÝVOJOVÉ TRENDY VE FLEKTIVNÍ MORFOLOGII ČESKÉHO SLOVESA

Vývoj flektivní morfologie českého slovesa byl poznamenán následujícími faktory:

1. Vliv hláskových změn

Již v psl. období proběhla palatalizace způsobená neslabičným *j* (tzv. jotace), která přetvořila fonémickou strukturu psl. sloves III.A.2. (typ **žęti*) a III.B.2. (typ **plakati*), tj. sloves s kořenem končícím na konsonant, který byl palatalizací zasažen:

**plak-je-šb* > **plač-e-š*
**žbn-je-šb* > **žbň-e-šb*

Po jotaci zůstalo původní neslabičné *j* zachováno ve formě palatalizovanosti kořenného konsonantu. To umožnilo reanalýzu morfologické struktury sloves tohoto typu, která vedla k tomu, že se za kmenotvornou příponu sloves typu *plakati* začalo považovat pouze *-e-*, zvláště proto, že slovesa typu *plakati* mají kmenotvornou příponu *-a-* shodnou se slovesy typu *zvati*. Na základě tohoto vývoje se ve stč. ustálily dva typy I.B podtřídy: I.B.1 typ *bráti*, I.B.2 typ *plakati*.

Na samém úsvitu češtiny (v 10. stol.) se odehrála kontrakce, jejímž přičiněním se rozšířil repertoár přítomných kmenotvorných přípon o *-ie-* a *-á-*. Kontrakci podlely jen některá slovesa III.A třídy slovesné:

**dělaješb* > *děláš*
**sádzaješb* > **sádz'áš*
**uměješ* > *uměš* > *umieš*
*(*pbyeš) *piješ* > *pěš* > *pieš*

Kontrakce neproběhla ve všech formách přítomného kmene, u většiny sloves zůstaly zachovány tvary 1. os. sg. a 3. os. pl.:

**dělajǫ* > *dělaju*, **dělajǫtb* > *dělajú*
**sádz'ajǫ* > **sádz'aju* > *sázěju*, **sádz'ajǫtb* > **sádz'ajú* > *sázějú*
**umějǫ* > *uměju*, **umějǫtb* > *umějú*

U několika sloves s kořenem zakončeným na **-b/-i* se však kontrakce odehrála také ve formách 1. os. sg. a 3. os. pl.:

*(*pbyǫ) *pijǫ* > *p'ú*, *(*pbyǫtb) *pijǫtb* > *p'ú*

Na základě těchto změn lze stanovit novou, nehistorickou V. třídu slovesnou, která je interpretovatelná jako třída sloves s přítomným kmenem dlouhým (*-á- ~ -aj-*, *-ě⁻¹ ~ -ěj-*):

V. třída	V.A podtřída	V.B podtřída	V.C podtřída
přítomná kmenotvorná přípona	<i>-á- ~ -aj-</i>	<i>-ie- ~ -ěj-</i>	<i>-ie-</i>
infinitivní kmenotvorná přípona	<i>-a-</i>	<i>-ě-</i>	<i>-∅-</i>

¹ V následující tabulce ☐ zaznamenáváme obvyklým způsobem *ie*.

typ	<i>děl-a-ti</i>	<i>um-ě-ti</i>	<i>pí-Ø-ti</i>
1. os. sg.	<i>děl-aj-u</i>	<i>um-ěj-u</i>	<i>p'-ú</i>
2. os. sg.	<i>děl-á-š</i>	<i>um-ie-š</i>	<i>p-ie-š</i>

Po provedení přehlásky 'a > ě se slovesa typu *sázěti* (sg. 2. os. *sáz'áš* > *sázieš*, 3. os. *sáz'á* > *sázie*) začala formálně shodovat se slovesy typu *uměti* (proto je považujeme za součást V.B podtřídy).

Slovesa typu *píti* (V.C podtřídy), se na konci stč. období navrátila ke slovesům III.A třídy (sg. 1. os. *p'ú* → *pi-ju*, 2. os. *pieš* → *pi-je-š*) (viz níže).

Morfematická struktura sloves typu *sázěti* (V.B podtřída) byla na sklonku stč. znova přetvořena monoftongizací *ie* > *í*, která způsobila se slovesa typu *sázěti* vřadila do konjugační IV. třídy. I když se svou formální morfologií velmi podobá slovesům typu *trpěti*, přesto si zachovává některé specifické podoby (např. v sg. imperativu: *trp-Ø-Ø/modl-i-Ø* × *sáz-ěj-Ø*).

2. Přejchod od neproduktivních tříd k produktivním

Mezi neproduktivní náležejí zejména slovesa I.A a III.A podtřídy, tzn. slovesa s Ø infinitivním kmenotvorným sufixem. Velká část těchto neproduktivních sloves I. a III. třídy přecházela ke slovesům jiných tříd, zejména II. a V. třídy (typ *dělati*). S jistou dávkou zjednodušení lze říci, že nulová kmenotvorná přípona byla na prahu historické doby na závalu, neboť nebyla schopna indikovat odstín slovesného děje/stavu vyjadřovaný daným slovesem, zejména vid. Tento přechod zpravidla korespondoval se slovesným videm a byl umožněn a) některou z původních slovesných forem (obvykle infinitivního kmene), b) některou z vidových opozic (více níže). Dokonavá slovesa přešla zpravidla do II.A podtřídy, což bylo umožněno společnou formou *l*-ového a pasivního participia:

l-ové participium **lehl, -a, -o**

inf. *léci*, sg. 1. os. *lahu*, 2. os. *ležeš* → inf. *lehnúti*, sg. 1. os. *lehnu*, 2. os. *lehneš*

l-ové participium **sědl, -a, -o**

inf. *siesti*, sg. 1. os. *sadu*, 2. os. *sědeš* → inf. *sednúti*, sg. 1. os. *sednu*, 2. os. *sedneš*

Jen nemnohá nedokonavá slovesa I.A podtřídy přešla do II.A třídy:

l-ové participium **vládl, -a, -o**

inf. *vlásti*, sg. 1. os. *vladu*, 2. os. *vladeš* → inf. *vládnúti*, sg. 1. os. *vládnú*, 2. os. *vládněš*

l-ové participium **žehl, -a, -o**

inf. *žéci*, sg. 1. os. *žhu*, 2. os. *žžeš* → inf. *žhnúti*, sg. 1. os. *žhnu*, 2. os. *žhneš*

Nedokonavá slovesa I.A podtřídy přecházela především do V.A podtřídy, neboť tato slovesa byla tradičním imperfektivním protějškem sloves II. třídy:

bósti, bodu, bodeš → *bodati, bodaju, bodáš*

hrýzti, hryzu, hryzeš → hryzati, hryzaju, hryzáš

A protože (jak už bylo řečeno) obvyklým dokonavým protějškem sloves V.A podtřídy, byla slovesa II. třídy, vytvořily se k těmto nedokonavým slovesům V. třídy dokonavé protějšky třídy II.:

bodati, bodaju, bodáš – bodnutí, bodnu, bodneš
hryzati, hryzaju, hryzáš – hryznúti, hryznu, hryzneš

V některých případech byla stará nedokonavá slovesa nahrazena svými původně iterativními protějšky:

čřieti, čru, čřeš → čerpati, čerpám, čerpáš
súti, spu, speš → sypati, sypu, sypeš
žieti, žmu, žmeš → ždímati, ždímám, ždímáš

Některá slovesa přešla do IV.A podtřídy (k typu *prositi*), což lze interpretovat jako výsledek tendence formálně manifestovat jejich faktitivní význam nebo tranzitivnost (což zpravidla slovesa IV. třídy vyjadřují – zprostředkujícím článkem byla forma pasivního participia):

n-ové participium poléčen, -a, -o
poléci, poleku, polečeš → poléciti, poléču, polécíš

n-ové participium spasen, -a, -o
spásti, spasu, spaseš → spasiti, spas' u, spasiš

U dvou sloves umožnila změna kmenotvorných sufixů odlišení tvarové homonymie: 1. *střieci, střežu, střežeš → střěziti, střěžu, střěžíš*, 2. *stříci, stříhu, střížeš → stříci, stříhaju, stříháš*.

Jen ojediněle přešla slovesa typu bráti (I.A.1) k slovesům typu *krýti* nebo *dělati*:

ssáti, ssu, sseš → ssáti, ssaju, ssaješ
tkáti, tku, tčeš → tkáti, tkám, tkáš

3. Sjednocení kořene infinitivního a přítomného kmene

Mnohdy došlo k sjednocení slovesných forem přítomného a infinitivního kmene vzdálených hláskovými změnami – tak, aby byla dostatečně manifestována identita lexikálního kořene:

pieti, pne, pneš → pnouti, pne, pneš
jieti, jmu, jmeš → jmouti, jmu, jmeš

U sloves I. třídy typu *pieti* bylo vyrovnání podob infinitivního a přítomného kmene spjato s přehodnocením jejich morfemické struktury a následným přechodem ke slovesům II. třídy (nejprve došlo k reanalýze *pn-u, pne-š → p-nu, p-neš*, posléze ke vzniku podoby infinitivního kmene: *pie-ti, pja-l, pja-tý → p-nou-ti, p-nu-l, p-nu-tý*). Tlak na změnu podob infinitivního kmene byl silnější u sloves, jejichž formy byly po provedení monoftongizace *ie > í*

homonymní s infinitivy jiných sloves (*píti, piju, piješ* × *píti, pneš; jíti, jdu, jdeš* × *jíti, jmu, jmeš; žíti, žiju, žiješ* × *žíti, žnu, žneš*). Tento vývoj je však možné dát do souvislosti s vývojem forem infinitivního kmene sloves II. třídy typu *tisknúti*. Některé neurčité formy uvedených sloves byly tvořeny rovnou z kořene infinitivního kmene: např. *l*-ové participium *tiskl, -a, -o, n*-ové participium *tiščen, -a, -o* nebo *s*-ové participium *vy-tisk, -ši, -še*. I do těchto slovesných tvarů v dalším vývoji pronikly formy s infinitivním tématem *-nú-* → *-nou-*, které mají v současné češtině status stylových variant *tiskl – tisknul, tištěn – tisknut, tisk – tisknuv*.

Unifikace podob kořene infinitivního a přítentního kmene se projevila také u sloves I. a III. třídy, ve kterých byl rozdíl mezi infinitivním a přítentním kmenem způsoben odlišným vývojem slabičných a neslabičných **-u-*, *-i-*:

žíti, živu, živeš → *žíti, žiju, žiješ*
ščvátí, ščuju, ščuješ → *štvátí, štvu, štveš*

U některých sloves byl proces vyrovnávání podob přítentního a infinitivního kmene oboustranný, a tak vznikly dvě sady tvarů (jeden podle kmene infinitivního, druhý podle přítentního):

dúti, dmú, dmeš → *dmouti, dmú, dmeš* × *douti, duji, duješ*
kovati, kujú, kujješ → *kovati, kovám, kováš* × *kouti, kuji, kujješ*

4. Sjednocení forem v rámci paradigmatu

Zejména jde o odstranění alternací způsobených v přítentním kmeni jednak palatalizací, jednak odlišným vývojem kvantity:

(třieti) tru, třeš → *třu, třeš*
(bráti) beru, béřeš → *beru, bereš*
(moci) mohu, můžeš → *můžu, můžeš*

5. Přechod mezi slovesy I. a V. třídy

Jak již bylo řečeno, během historického vývoje se u sloves I. třídy typu *mazati* ztratilo povědomí o původní vnitřní struktuře přítentního kmene, tvořeného v psl. sufixem **-je-*. Jestliže dané alternace způsobené neslabičným *-j-* byly neproduktivní (tzn. nevyskytovaly se v jiných formách daného paradigmatu), stávaly se neinterpretovatelnými, a tím se vytvořily podmínky příhodné pro unifikační proces sjednocující fonologickou podobu zakončení kořene. Čeština k tomuto účelu využila typ *dělati*, který se slovesy typu *mazati* sdílel shodný infinitivní kmen (tvořený sufixem *-a-*). Tomuto procesu podlehl zejména slovesa s alternacemi *t ~ c*:

létati
lécu, léceš → *létám, létáš*

Posléze se přidala slovesa s dalšími alternacemi, jako byly *d ~ z*, *h ~ ž*, *ch ~ š*, *k ~ č*, *sk ~ šč*, *r ~ ř*, *zd ~ žd'*. Tento proces však nebyl v češtině završen, jelikož si některá slovesa zachovala původní příslušnost k typu mazati: *lháti*, *lžu*, *lžeš*; *plakati*, *pláču*, *pláčeš*; *psáti*, *píšu*, *píšeš*).

Paralelní formy se vyskytovaly zejména u sloves s kořenem končícím na labiálu, což zpětně ovlivnilo také slovesa typu *dělati* s kořenem končícím na retnici, u kterých se začaly objevovat formy I. třídy (typu *bráti* nebo *mazati*): *lámáš* → *lámeš*, *kousáš* → *koušeš*.

VÝVOJ JEDNOTLIVÝCH SLOVESNÝCH FOREM A KATEGORIÍ

PRÉZENS

Tematická slovesa

Stč. se vyznačuje následujícím repertoárem osobních přítomných koncovek (podoby zvýrazněné tučným řezem písma navazují na formy psl.):

	os. sg.	du.	pl.
1.	-u / -'u / -ú / -m	-vě / -va / -ma	-me / -m / -emy
2.	-š	-ta	-te
3.	-Ø	-ta	-ú / -ie

Na vývoj stč. forem 1. os. sg. měla důležitý vliv přehláska *'u > i*, která od 2. třetiny 14. století způsobila rozštěpení koncovky 1. os. na alomorfy *-u* po nepalatalizovaných souhláskách a *-i* po souhláskách palatalizovaných: *nesu*, *beru*, *tisknu* × *maži*, *kryji*, *kupuji*.

V následujícím vývoji (od 17. stol.) však začala být tato alomorfní podoba pod vlivem nepřehlasovaných forem odstraňována: *maži* → *mažu*, *kryji* → *kryju*, *kupuji* → *kupuju*.

Vedle toho se v 1. os. sg. realizoval morfologický proces, který vedl k odstranění alternací u sloves IV. a V. třídy. Již od 1. pol. 14. stol. se u jmenovaných sloves objevuje koncovka *-m*, která sem proniká od sloves atematických. Tato koncovka začala pronikat nejdříve ke slovesům V. třídy, tj. k těm, která podlela kontrakci: *dělaju* → *děl-á-m*, *sázěju* → *sáz-ie-m*, neboť zde eliminovala alternaci slovesného kmene *-aj-* ~ *-á-*, *-ěj-* ~ *-ie-*. Po provedení monofongizace *-ie-* > *-í-* se začala většina přítomných forem slovesného typu *sázěti* shodovat s přítomnými formami sloves IV. třídy: sg. 2. os. *sázíš* – *prošíš*, *trpíš*; sg. 3. os. *sází* – *proší*, *trpí*... Tato slovesa velmi ochotně přejala novou koncovku *-m*, neboť jim umožnila odstranit alternaci kořeného konsonantu v 1. os. *prošiti* – *prošu* – *prošíš* → *prošiti* – *proším* – *prošíš*, *krátiti* – *krácu* – *krátíš* → *krátiti* – *krátím* – *krátíš*.

Na úvod tohoto oddílu citovaná tabulka osobních koncovek přítomnosti demonstruje, že v 1. os. pl. se od vyskytovaly tři osobní koncovky, které byly zděděny z psl. období (*-m*, *-me*, *-my*). Koncovka *-m* se zpočátku pojila se slovesy všech tříd, avšak poté, co se u sloves IV. a V. třídy rozšířila v 1. os. sg. homonymní koncovka *-m*, dostala se tato forma právě z důvodů tvarové homonymie do vývojové nevýhody (zvláště proto, že vyjadřování subjektu v 1. a 2. os. je v češtině fakultativní): znění *udělám* by umožňovalo interpretaci ‚já to udělám‘, anebo ‚my to uděláme‘.

Na vývoj podob koncovek 3. os. pl. se podepsaly hláskové změny: A/ Koncovka *-ú* v pozici po měkkých souhláskách podlehla přehlásce *-ú > -í* (typ *mazati* sloves I. třídy, všechna sloves IV. a V. třídy). Tím se vytvořil třetí alomorf koncovky 3. os. pl., který byl vázán na pozici po palatalizovaných souhláskách. Podobně jako v případě koncovky 1. os. sg. také zde začalo být *-í* nahrazováno (*-ú >*) *-ou*, a to na základě unifikačního procesu (*maží* → *mažou*, *kryjí* → *kryjou*). Na velké části českého jazykového území slovesa typu *dělají* a *sázejí* podlehla apokopě koncového *-í*, a tak se vytvořila nová podoba 3. os. pl. *dělaj*, *sázej*. B/ Původní přední nosovka podlehla přehlásce, diftongizaci a následné monoftongizaci: *-ä:* > *-ě* > *-ie* > *-í*.

IMPERATIV

Již od počátků stč. doloženy inovované sg. formy imperativu, vzniklé hláskovým vývojem:

1. Apokopou flexivního sufixu *-i*: *nesi* > *nes*, *beři* > *beř*, *peci* > *pec*, **mini* > *miň*, *maži* > *maž*, **kupuji* > *kupuj*, **znaji* > *znaj*, **prosi* > *pros*, **trpi* > *trp*, **uměji* > *uměj*.
2. Kontrakcí: **kryji* > *krý*, **pъji* > *pí* (u části psl. sloves III. třídy).

Hláskové změny, které zasáhly sg. formy, pak vytvořily podmínky pro přestavbu morfologické struktury du. a pl.: apokopovaná sg. forma se stala tvarotvorným základem forem du. a pl.: *nes* – du. 1. os. *nesvě* (*nesva*, *nesma*), 2. a 3. os. *nesta*; pl. 1. os. *nesme* (*nesmy*); *miň* – du. 1. os. *miňvě* (*miňva*, *miňma*), 2. a 3. os. *miňta*; pl. 1. os. *miňme* (*miňmy*), 2. a 3. os. *miňte*; *znaj* – du. 1. os. *znajvě* (*znajva*, *znajma*), 2. a 3. os. *znajta*; pl. 1. os. *znajme* (*znajmy*), *znajte*; *krý* – pl. 1. os. *krývě* (*krýva*, *krýma*), 2. a 3. os. *krýta*; pl. 1. os. *krýme* (*krýmy*), *krýte*.

Vedle toho se však u sloves s původním sg. zakončením singuláru *-i* drží tradiční formy pl.:

1. u sloves I. a II. třídy slovesné formy du. 1. os. *-ěvě* (*-ěva*/*-ěma*), 2. a 3. os. *-ěta*; pl. 1. os. *-ěm* (*-ěme* / *-ěmy*), 2. a 3. os. *-ěte*;
2. u sloves IV. třídy slovesné du. 1. os. *-ivě* (*-iva* / *-ima*), 2. a 3. os. *-ita*; pl. 1. os. *-im* (*-ime* / *-imy*), 2. a 3. os. *-ite*.

Zjednodušeně lze říci, že stč. má k dispozici následující zakončení imperativu:

os.	A	B	C
sg.			
1.	–	–	–
2.	<i>-∅</i>	<i>-i</i>	<i>-i</i>
3.	<i>-∅</i>	<i>-i</i>	<i>-i</i>
du.			
1.	<i>-vě</i> (<i>-va</i> , <i>-ma</i>) ²	<i>-ěvě</i> (<i>-ěva</i> , <i>-ěma</i>)	<i>-ivě</i> (<i>-iva</i> , <i>-ima</i>)
2.	<i>-ta</i>	<i>-ěta</i>	<i>-ita</i>
3.	<i>-ta</i>	<i>-ěta</i>	<i>-ita</i>

² Z tabulky je zřejmé, že osobní koncovky duálové a plurálové se vyvíjely podobně jako osobní koncovky přítomnosti.

pl.

1.	-me (-my)	-ěme (-ěmy)	-ime (-imy)
2.	-te	-ěte	-ite
3.	-te	-ěte	-ite

Typ A se vyskytuje téměř u všech sloves, jejichž fonologická struktura umožnila zánik *-i*. Typ B se objevuje jen u těch sloves I. a II. třídy, které tvoří sg. formy pouze pomocí *-i*, typ C u sloves třídy IV., která zachovávají v singuláru *-i*. Z předchozího výkladu je zřejmé, že u některých sloves se mohou vyskytovat podoby paralelní, jak ukazují následující tabulky s imperativními tvary slovesa *trpěti* a *vésti*:

os.	sg.	du.	pl.
1.	–	ved'vě (-va / -ma)	ved'me (-my)
2.	vedi / ved'	ved'ta	ved'te
3.	vedi / ved'	ved'ta	ved'te

os.	sg.	du.	pl.
1.	–	trpivě (-iva / -ima) / trpvě (-va)	trpim (*-ime / *-imy) / trpme (-my)
2.	trpi / trp	trpta	trpíte / trpte
3.	trpi / trp	trpta	trpíte / trpte

V dalším vývoji „spisovné“ češtiny se flexe imperativu ustálila tak, jak ilustruje následující tabulka:

	α	β	α	β
os.	sg.		pl.	
1.	–	–	-me (-my)	-ěme (-ěmy)
2.	-Ø	-i	-te	-ěte
3.	–	–	–	–

AORIST ASIGMATICKÝ (SILNÝ, TEMATICKÝ)

Aorist asigmatický je s největší pravděpodobností vývojově starší než aorist sigmatický a již ve 14. stol. představoval prostředek archaický, poněvadž jeho některé osoby jsou ve stč. doloženy velmi málo a jiné nejsou doloženy vůbec (viz tabulku).

Aorist asigmatický se ve stč. tvořil jen od omezené skupiny sloves, která měla kořen zakončen na souhlásku, a to a) I. třídy typu *pěci*, *vésti*, II. třídy typu *tisknutí*. Jeho koncovky neobsahovaly *s*-ový sufix (odsud název: *a-sigmatický*):³

os.	sg.	du.	pl.
------------	------------	------------	------------

³ Koncovky odlišené tučným řezem písma navazují na původní psl. zakončení.

1.	-Ø	*-ově / *-ova	-om / -ome / -omy
2.	-e	*-eta	*-ete
3.	-e	-eta	-u / -ú

Koncovky obsahující *-e* působily 1. palatalizaci velár, jak ukazují následující sg. formy slovesa *moci*: 1. os. *moh*, 2. os. a 3. os. *može*. Způsob derivace aoristu sigmatického svědčí o jeho starobylosti, neboť se formoval nikoli z infinitivního kmene, nýbrž ze základu infinitivního kmene: slovesa typu *péci* a *vésti* tvořila formy aoristu asigmatického ze základu *pek-/ved-*, slovesa typu *tisknutí* ze základu *tisk-* (tj. zbaveného infinitivní kmenotvorné přípony): sg. 1. os. *tisk*, 2. a 3. os. *tišče*. Sloveso *jíti*, *jdu*, *jdeš*, jehož kořen obsahoval samohlásku *i*, po které následovala nulová infinitivní kmenotvorná přípona, tvořilo aoristové formy od základu rozšířeného o sufix *-d-*: sg. 1. os. *ji-d-Ø*, 2. a 3. os. *ji-d-e*. Atematická slovesa formy aorist asigmatický netvořila.

AORIST SIGMATICKÝ (SLABÝ, SLOŽENÝ)

Aorist sigmatický se vyznačoval tím, že jeho afixy obsahovaly původně *s*-ový sufix. Ve stč. koncokách 1. os. sg., 1. os. pl. a 1. os. du. se ovšem toto *-s-* nevyskytovalo, neboť bylo již v předhistorické době nahrazeno *ch*-ovou variantou (jak ilustruje následující tabulka). Nepůvodní *-ch-* se v aoristových koncokách ustálilo v důsledku změny *s > ch*, která proběhla v pozici po *i*, *u*, *r*, *k* v období rané psl., do ostatních tvarů, jejichž kmen nekončil na *i*, *u*, *r*, *k*, pronikly *ch*-ové koncovky na základě analogie. Formy obsahující tyto sekundárně vzniklé formy aoristu sigmatického s nepůvodním *-ch-* se ve slavistice někdy nazývají aorist chiatický. Koncovky stč. aoristu sigmatického demonstruje následující tabulka (formy zděděné z psl. jsou odlišeny tučným řezem písma):

os.	sg.	du.	pl.
1.	-ch	-chově / -chova	-chom / -chomy / -chome
2.	-Ø	-sta / -šta	-ste / -šte
3.	-Ø	-sta / -šta	-chu

Ne všechny stč. koncovky aoristu sigmatického prezentované v tabulce byly kontinuanty původních psl. aoristových tvarů: některé z nich byly přejaty z imperfekta, a to na základě procesu vzájemného tvarového ovlivňování aoristu sigmatického a imperfekta:

1. Ve 3. os. pl. uchovávala stsl. původní psl. podobu **-šę*, kdežto stč. má pouze formu *-chu* (původem od imperfekta: **-chǫ > -chu*).

2. Jak ve 2. os. pl., tak také ve 2. a 3. os. du. se vedle tradičních aoristových tvarů obsahujících *-s-* objevují podoby obsahující pod vlivem imperfekta *-š-*.

Formy aoristu sigmatického se tvořily z infinitivního kmene, např. sloveso *vybrati*, *vyberu*, *vyběřeš* tvořilo formy aoristu sigmatického z infinitivního kmene *vybr-a-* přidáním aoristových koncovek, jak znázorňuje následující tabulka:

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>vybrach</i>	<i>vybrachově / -ova</i>	<i>vybrachom / -ome / -omy</i>

2. *vybra* *vybrasta / -šta* *vybraste / -šte*
 3. *vybra* *vybrasta / -šta* *vybrachu*

Aoristové tvary některých starobylyých sloves se slovním základem končícím na souhlásku, tj. sloves I. třídy slovesné typu *nésti* a *péci* a II. třídy slovesné typu *tisknutí*, se od psl. vyznačovaly jistými zvláštnostmi (vesměs plynoucími z konsonantického zakončení jejich tvarotvorného základu): a) Tato slovesa netvořila formy 2. a 3. os. sg. aoristu sigmatického, na jejich místě se používaly formy aoristu asigmatického (tj. v případě sloves *nésti*, *tisknutí* měla forma 2. a 3. os. podobu *nese*, *tišče*). b) Některá slovesa I. třídy tvořila v psl. formy ostatních osob přímo z inf. kmene končícího na souhlásku, což způsobilo řadu hláskových změn – tyto starobylé podoby aoristu sigmatického si ovšem do stč. zachovalo pouze sloveso *řéci*, *řku*, *rčeš*: sg. 1. os. *ře-ch* (< **řek-Ø-sb*); více viz tabulku č. 2. Ostatní slovesa tvořící v psl. aorist sigmatický mají ve stč. formy nové, nazývané aorist sigmatický mladší neboli aorist sigmatický sekundární. Těmto nehistorickým podobám aoristu sigmatického mladšího sloužila jako tvarotvorný základ forma 2. a 3. os. aoristu asigmatického, která se pojila s koncovkami aoristu sigmatického. V případě zmiňovaného slovesa *řéci* byla tvarotvorným základem forma 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického podoba *řeče*, k níž se přidávaly koncovky aoristu sigmatického, např. 1. os. sg. *řeče-ch* (více viz níže položenou tabulku). Stč. sloveso *řéci* tedy disponovalo třemi (byť ne zcela úplnými) sadami aoristových forem, jak dokumentuje následující tabulka č. 2 (podoby s hvězdičkou nejsou ve stč. u slovesa *řéci* doloženy):

os.	aorist asigmatický	aorist sigmatický	aorist sigmatický starší
sg.			
1.	* <i>řek</i>	<i>řech</i>	<i>řečech</i>
2.	<i>řeče / rče</i>	–	–
3.	<i>řeče / rče</i>	–	–
du.			
1.	* <i>řekově...</i>	* <i>řechově...</i>	* <i>řečechově...</i>
2.	* <i>řečeta</i>	<i>řesta</i>	* <i>řečesta</i>
3.	<i>řečeta</i>	<i>řesta</i>	<i>řečesta</i>
pl.			
1.	* <i>řekom</i>	<i>řechom...</i>	* <i>řečechom...</i>
2.	* <i>řečete</i>	* <i>řeste...</i>	* <i>řečeste</i>
3.	<i>řekú</i>	<i>řechu</i>	<i>řečechu</i>

Podobným způsobem tvořily formy aoristu sigmatického mladšího slovesa typu *tisknutí*, *tisknu*, *tiskneš*. Jeho výchozím tvarotvorným základem byla podoba 2. a 3. os. sg. aoristu asigmatického *tišče*, k níž se připojovaly koncovky aoristu sigmatického, jak ukazuje následující tabulka:

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>tišček</i>	* <i>tiščekově...</i>	<i>tiščekom...</i>
2.	–	<i>tiščesta / -šta</i>	* <i>tiščeste / *-ste</i>
3.	–	<i>tiščesta / -šta</i>	<i>tiščeku</i>

Obvykle se soudí, že původně byl aorist (jak sigmatický, tak asigmatický) prostým minulým časem, který vyjadřoval minulý ukončený děj, popř. který sloužil k postupnému rozvíjení vyprávění, a to od sloves dokonavých i nedokonavých. Nicméně již v období stč. se tvořil převážně od sloves dokonavého vidu, s nimiž koresponduje původní aoristový význam ukončeného děje. Tato vývojová souvislost mezi aoristem a dokonavým videm se zvláště zesiluje v mladších památkách (15. století), tzn. ve fázi zániku aoristu.

IMPERFEKTUM

Imperfektum patří společně s oběma aoristy k jednoduchým minulým časům, které č. zdělila z psl. Na rozdíl od aoristů je původ slovanského imperfekta nejasný, jeho koncovky, obsahující *ch*-ový sufix, se nápadně podobají sekundárním formám aoristu sigmatického, jak ilustruje následující tabulka stč. koncovek imperfekta (tučně jsou zvýrazněny koncovky navazující na psl. stav):

os.	sg.	du.	pl.
1.	-ch	-chově / -chova	-chom / -chomy / -chome
2.	-še	-šta / -sta	-šte / -ste
3.	-še	-šta / -sta	-chu

Variantní koncovky *-sta*, *-ste*, v tabulce uvedené v závorkách, jsou nepůvodní – přicházejí z aoristu sigmatického). Koncovky imperfekta se připínaly ke kmeni, který byl ve stč. tvořen sufixem *-ie-* nebo *-á-*. Historické jazykovědné bohemistice činí potíže přiřadit tento „imperfektivní kmen“ k přítomnému nebo infinitivnímu slovesnému kmeni, tj. dvěma základním tvarotvorným základům českého slovesa. Na základě kontrakce, přehlásky *a > ě* a unifikace tvarotvorného základu imperfekta se ve stč. vytvořily dvě podoby „quasiimperfektivního“ kmenotvorného sufixu 1. *-á-*, 2. *-ě-* (> *-ie-* > *-í-*), které jsou v důsledku kontrakce dlouhé. Podobně jako v psl. se také ve stč. u některých slovesných typů tvořily dvě paralelní sady imperfektivních forem: 1. od infinitivního kmene končícího na *-á-*, *-ie-*; 2. od základu přítomního kmene rozšířeného formantem *-ie-*. Paralelní existenci dvou imperfektivních paradigmat jednoho slovesa dokumentuje následující tabulka:

Dvě sady forem imperfekta slovesa *bráti*, *beru*, *běřeš*

Formy derivované z infinitivního kmene

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>brách</i>	<i>bráchově</i> / -chova	<i>bráchom</i> / -chomy / -chome)
2.	<i>bráše</i>	<i>brášta</i> / -sta	<i>brášte</i> / -ste
3.	<i>bráše</i>	<i>brášta</i> / -sta	<i>bráchu</i>

Formy derivované ze základu přítomního kmene sufixem *-ie-*

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>beřiech</i>	<i>beřiechově</i> / -chova	<i>beřiechom</i> -chomy / -chome
2.	<i>beřeše</i>	<i>beřešta</i> / -sta	<i>beřešte</i> / -ste
3.	<i>beřeše</i>	<i>beřešta</i> / -sta	<i>beřiechu</i>

Významová stránka stč. imperfekta (podobně jako stč. aoristu) je dosud nedostatečně prozkoumána. V diachronně koncipované slavistice jsou aorist a imperfektum považovány za

prosté minulé časy, které původně (tj. v praslovanštině) zařazovaly děj/stav slovesa do minulosti, čímž se lišily od složeného perfekta, jehož význam byl rezultativní (viz oddíl préteritum). Podobným způsobem lze interpretovat významovou stránku aoristu a imperfekta v nejstarších stč. památkách, kde se užívaly jako vyprávěcí časy, tj. jako prostředky souvisle rozvíjeného vyprávění: imperfektum pak obvykle sloužilo k vyjadřování dějů/stavů, u nichž se pozornost soustřeďovala na jejich průběh. Odtud bylo blízko k další funkci stč. imperfekta, a to minulého času děje/stavu průvodního k jinému minulému ději/stavu. Kromě toho se stč. imperfektum mohlo odvozovat od dokonavých sloves, čímž se podílelo na vyjadřování specifických gramatických významů, zejména opakovanosti děje a nereálnosti (nefaktovosti). Distribuce staročeského imperfekta a aoristu se však během dalšího vývoje čím dál tím více řídila slovesným videm, a tak se stč. imperfektum tvořilo především od sloves nedokonavých. Imperfektum, stejně jako aorist silně ustupuje z památek 15. stol. (např. J. Hus ho užívá jen v biblických citátech nebo parafrázích).

INFINITIV

Infinitiv byl tvořen koncovkou *-ti* z infinitivního kmene (od původu jde o ustrnulý pád deverbativního substantiva, nejspíše dativ). U sloves I. třídy typu *péci*, tj. s nulovou infinitivní příponou a kořenem zakončeným na veláru, měl infinitiv v důsledku jotace nepravidelnou formu vyznívající na *-ci* (**pek-ti* > **pec'í*). Infinitivní koncovka podléhala již od 14. století apokopě: *-ti* > *-t'*. V 15. století pak pod vlivem supina ztvrdla *-t'* → *-t*: sblížení forem supina a infinitivu byl výsledkem procesu postupného nahrazování supina formami infinitivu, které začalo již ve 14. století (viz níže). Ve spisovné č. se vedle sebe dlouhou dobu vyskytovaly podoba plná *-ti* a zkrácená (ztvrdlá) *-t*. Teprve ve 20. století byla podoba *-t* kodifikací akceptována jako správná, což způsobilo velmi rychlou archaizaci slabičné formy *-ti*.

SUPINUM

Supinum je podobně jako infinitiv původem ustrnulý pád (zřejmě akuzativ) deverbativního substantiva (infinitiv a supinum se však vyvinuly z jiného typu substantiva odvozeného od slovesa). V psl. a stč. mělo velmi vyhraněnou funkci: bylo adverbialním (účelovým) argumentem sloves pohybu. Jeho původní substantivní platnost se projevovala v tom, že bylo-li tvořeno z tranzitivních sloves, měnilo akuzativ pravého komplementu na genitiv (jak bývá demonstrováno na psl. větě **idq lovity rybz* „jdu lovit ryby“). Ve stč. bylo supinum dobře zachováno, nicméně na rozdíl od stsl. se tvořilo především od nedokonavých sloves. Stč. supina byly derivovány z infinitivního kmene tvrdou koncovkou *-t*, avšak u sloves typu *péci* mělo stč. supinum měkké zakončení *pec*. Supinum se během stč. období postupně zaniclo – tento proces vyvrcholil v 15. stol.

PARTICIPIUM L-OVÉ

Toto participium se tvořilo z infinitivního kmene sufixy *-l*, *-la*, *-lo*. V důsledku zániku a vokalizace jerů se u sloves I. třídy typu *věsti*, *péci*, jejichž kořen končil na souhlásku, dostala likvida v singuláru m. do neslabičné pozice: formy typu *vedl*, *pekl* byly tedy jednoslabičné. V následujícím vývoji byla tato neslabičná likvida odstraněna rozličnými způsoby: a) *-l* se stalo slabikotvorným: *ve-dl*, *pe-kl* (spisovná čeština a velká část moravských nářečí), b) *-l*

zaniklo *pek, ved* (česká nářečí v užším smyslu a část nářečí slezskočeských), c) v dané slabice se objevil vkladný vokál *mohel/mohol/mohlu* (v okrajových nářečích, především východomoravských). U sloves II.A podtřídy se forma příčestí zpravidla odvozovala od základu inf. kmene: *tisknutí (tisk-nú-ti): tisk- – tisk-l* s výjimkou některých sloves s jednoslabičným kořenem tvořících participium z plného kmene: *hnúti – hnu-l; usnúti – usnu-l*. V mladším vývoji se začaly formy plného kmene objevovat také u dalších sloves: *tisknouti – tiskl → tisknul*. Podobný vývoj lze sledovat u sloves typu *pieti*, jejichž infinitivní kmen byl unifikován s formami kmene přítomného: *jíti – jal → jmouti – jmul, píti – pjal → pnouti – pnul, začíti – začal → začnouti – začnul*.

U sloves s kmenem končícím na měkkíci 'a' nedošlo v pozici před *-l, -la, -lo, -ly, -la* k přehláске 'a > ě, kdežto v plurálu m. před *-li* tato změna proběhla. Tak se vytvořila stč. alternace kmenového vokálu: *držal, -a, -o × držěli; jal, -a, -o × jěli*. V mladším vývoji lze pozorovat unifikační proces směřující ke sjednocení podoby infinitivního kmene: *držal – držali × držel – drželi; jal – jali × jel – jeli*. Rozdílné výsledky této unifikace je vidět v dialektech češtiny (*klečal/klečál*). Poslední citovaný příklad (*klečál*) ukazuje, že ve formách participia se v českých dialektech objevují kvantitativní diference (jihočeské *klečíl, minoul* {< minúl}, slezskočeské *muh* {< móm < móhl}).

Toto participium se v češtině vyskytuje pouze v nominativu tvrdé jmenné deklinace (*o-* a *a-*kmenové) a je součástí analytických slovesných forem: préterita, antepreterita, kondicionálu a futura (viz tam). Formy *l-*ového příčestí jsou geneticky spjaty se slovotvorným typem deverbativních adjektiv tvořených z nepředmětových sloves vyjadřujících vlastnost plynoucí z vykonaného děje typu *došlý, zbloudilý, zmoklý*.

PARTICIPIUM NT-OVÉ

Participium *nt-*ové (přítomné činné) se tvořilo z přítomného kmene následujícími sufisy:

	m.	n.	f.
I. a II. třída	<i>-a</i>	<i>-úci</i>	<i>-a</i>
III. třída, V. třída, I. třída typ <i>mazati</i>	<i>-ě</i>	<i>-úci</i>	<i>-ě</i>
IV. třída	<i>-ě</i>	<i>-ieci</i>	<i>-ě</i>

Na rozdíl od psl. se jmenné formy *nt-*ového participia: a) neskloňovaly, participium se vyskytovalo pouze ve tvarech nominativu a akuzativu, b) v pl. a du. se objevovaly pouze v podobě *-ce*. Po provedení přehlásek a monoftongizace *ie > í* splynulo tvoření sloves III. a IV. třídy. V souladu s psl. stavem a na rozdíl od nč. se stč. participium *nt-*ové tvořilo jak od nedokonavých, tak dokonavých sloves (převažovaly však formy nedokonavých sloves). U sloves typu *mazati* byly staré formy *nt-*ového participia *maže, mažíc, mažíce* – homonymní se 3. os. sg. – postupně nahrazovány inovovanými formami *maz-aje, maz-ajíc, maz-ajíce*. Od 14. stol. se šířily apokopované tvary feminina a plurálu *-ci > -c, -ce > -c*, z nichž se ve spisovné češtině nakonec ustálila jen podoba feminina: *žena nesouc × ženy nesouce* (v č. střední doby se apokopované formy sg. a pl. někdy odlišovaly vokalicou kvantitou: *žena jsuc × ženy jsouc*). Od 14. století se v sg. neutra namísto původní formy shodné s m. šířily formy ženského rodu: *dítě nesa → dítě nesouc(i)*.

Od 15. stol. se ve stč. památkách porušuje kongruence. Od 16. a 17. stol. je kongruence dodržována jen v památkách vysokého stylu: svědectví zániku shodných participiálních forem v mluvených útvarech češtiny, která se odehrála v 15. a 16. stol. Zbytky

(nekongruentních) forem participia *nt-ového* se dochovaly v nářečích východní poloviny Moravy (typ *ida, přinda/přind'a* ‚jda, -ouc, -ouce / přišed, -ši, -še‘).

Od 16. stol. byly kongruentní formy participia *nt-ového* prostředkem psaného jazyka. Ve spisovné češtině 17. a 18. stol. se rýsovala možnost vytvořit jednu, nekongruentní formu participia *nt-ového*, a to buď typu *nesouc*, anebo typu *nesouce*. Jelikož v tomto období vycházela velmi rychle z užívání participia *s-ová*, užívala se podobně jako ve stč. *nt-ová* participia jak od sloves nedokonavých, tak také dokonavých. Tuto distribuci *nt-ových* participií však obrozenci odmítli, a na místo toho kodifikovali tvoření *nt-ového* a také *s-ového* participia (tj. přechodníků) podle úzu památek vysokého stylu konce 16. století (tato pravidla definitivně zpřesnil J. Gebauer). Tím ovšem odsoudili přechodníky k zániku: v současné č. představují neužívaný jazykový prostředek, s jehož náležitým tvořením si neví rady mnozí aktivní uživatelé spisovné češtiny.

Nt-ové participium, resp. jeho forma uchovávací *-c-*, se stalo základem tvoření deverbálních adjektiv typu *trp-iec-í, volaj-úc-í*. Tyto formy se skloňovaly podle měkké složené deklinace. Hláskovými obměnami upravené formy s kmenotvornou příponou *nt-ového* participia se emancipovaly v samostatný slovotvorný prostředek: v nč. pozorujeme tento rozdíl na formách *hořící* × *horoucí, spící* × *spací, vřící* × *vroucí*.

PARTICIPIUM S-OVÉ

Stč. zdědila z psl. participium minulé činné, které se v rané psl. derivovalo pomocí sufixu **-us-* z infinitivního kmene. Podobně jako v psl. mělo dvě sady sufixů, jejichž distribuce se řídila zakončením infinitivního kmene:

nom.	m.	n.	f.
se zavřeným kmenem	-Ø	-Øši	-a
s otevřeným kmenem	-v	-vši	-v

Na rozdíl od psl. se formy *s-ového* participia sloves typu *prositi* tvořily z inf. kmene pomocí sufixů *-v, -vši, -vše* (*prosi-v, prosi-vši, prosi-vše*). Podobně jako u participia *nt-ového* také u participia *s-ového* a) zobecnila v pl. původně forma maskulina *-še*, b) byly původní formy neutra *dítě přines/prosiv* nahrazeny formami původně ženskými *dítě přinesši/prosivši* (v 16. stol.). Od 16. stol. se u sloves se zavřeným kmenem objevují analogické formy singuláru m. *nalez-v* (namísto *nalez*), *ved-v* (namísto *ved*). Tyto novotvary však nebyly do moderní spisovné č. přijaty. Slovesa I. třídy typu *pieti* se vyznačovala původními formami *pen, penši, penše*: v mladších fázích nahrazeny novotvary vzniklými: a) unifikací forem infinitivního kmene (*pjav, pjavši, pjavše*), b) přechodem těchto sloves do II. slovesné třídy (*p-nu-v, p-nu-vši, p-nu-vše*). Podobně byly u sloves II. třídy typu *tisknutí* původní formy tvořené ze základu infinitivního kmene *tisk-Ø, tisk-ši, tisk-še* nahrazeny novotvary tvořenými z plné formy infinitivního kmene *tisk-nu-v, tisk-nu-vši, tisk-nu-vše*.

Z hlediska funkční morfologie je *s-ové* participium podobné participiu *nt-ovému* (tradičně bývají obě participia klasifikována jako přechodníky), i když jeho funkční paleta není v mluvnickém systému staré a střední češtiny tak široká jako u participia *s-ového*. Na rozdíl od *nt-ového* participia není doloženo v akuzativu a není východiskem tvoření deverbativních adjektiv typu *dodavší, odmítnuvší, přinesší* (tyto formy jsou jazykovým importem z ruštiny,

který byl realizován v 1. pol. 19. stol.). Participium *s*-ové ustupuje z památek češtiny střední doby v mnohem větší míře než participium *nt*-ové, v 19. století je jeho užívání obnoveno podle úzu památek vysokého stylu konce 16. stol. (viz výše).

PARTICIPIUM PASIVNÍ

V psl. se minulé trpná participia odvozovala z infinitivního kmene dvěma sadami sufixů:

1. *-n, -na, -no* (*-en, -ena, -eno*);
2. *-t, -ta, -to*.

Suffixy *-t̃, -ta, -to* se spojily ke slovesům s nulovým infinitivním tématem s kořenem končícím na *m, n, r, y, i*: *jieti* → *jat*; *krýti* → *kryt*; *povíti* → *povit*; *minúti* → *minut*.

Sufix *-n, -na, -no* se připojoval k minulému kmeni tvořenému kmenotvorným sufixem *-a, -ě*: *zváti* → *zván*; *trpěti* → *trpěn*. Ostatní slovesa s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou s kořenem zakončeným na souhlásku (s výjimkou zakončení na *m, n, r*) a slovesa s infinitivní kmenotvornou příponou *-i* se tvořila sufixem *-en, -ena, -eno*: *nesti* → *nesen*; *věsti* → *veden*. U sloves typu *prositi* se sufix *-en, -ena, -eno* připojoval k infinitivnímu kmeni *prosi-*, čímž se sufix *-i* dostal do neslabičné pozice, a tak se proměnil v neslabičné *j*, které způsobilo palatalizaci (jotaci předchozí souhlásky): *prositi* → **prosi-eñ* → *prošeñ*. Tímto způsobem se také tvořila slovesa II.A podtřídy, neboť jejich pasivní participium nebylo odvozováno z plného kmene, nýbrž ze základu infinitivního kmene: *tisknúti* → *tisk-* → *tišč-en*.

Ve stč. se však projevují jiné případy vývojových změn ve způsobu tvoření pasivních participií:

A/ U sloves typu *mřieti* došlo na prahu stč. doby k nahrazení *t*-ových forem formami *n*-ovými: *třieti* – stč. *trt, -a, -o* → *třěn, -a, -o*; *mřieti* – *mrt, -a, -o* (*úmrtie*) → *mřen, -a, -o*.

B/ Slovesa II. třídy typu *tisknúti* a slovesa typu *pieti*, která přešla z I. do II. třídy unifikuji formy infinitivního kmene se sufixem *-nú-* (> *-nou-*): *-pja-Ø-t* → *-p-nu-t, tišť-e-n* → *tisk-nu-t*.

C/ U sloves souhláskových I. třídy typu *nésti* se pod vlivem palatalizovaných forem IV. třídy typu *nošený, vožený* objevují palatalizované novotvary *nešený, vežený*, jak ukazuje stč. forma *vznešený*.

PRÉTERITUM

Tvary préterita⁴ byly v č. od jejich počátků tvořeny kombinací *l*-ového participia a prezntních forem slovesa *býti*. Podoby stč. préterita ilustruje následující tabulka (formy navazující na psl. stav jsou odlišeny tučným řezem písma):

os.			
	sg.	du.	pl.

⁴ V tomto termínu se ukrývá nebezpečí víceznačnosti: v paleoslovenistice se totiž termínem *préteritum* označují jednoduché minulé časy aorist a imperfektum.

1. *jsem + dal, -a, -o* *jsvě / jsva + dala, *-e, *-e* *jsme / jsmý + dali, -y, -a*
2. *jsi + dal, -a, -o* **jsta + dala, -e, -e* *jste + dali, -y, -a*
3. *jest / je + dal, -a, -o* *jsta + dala, -e, *-e* *sú / jsú + dali, -y, -a*

Obvykle se předpokládá, že v psl. měla kombinace přítomných forem slovesa *býti* s tvary *l*-ového participia platnost přísudku jmenného se sponou, jehož jmenná část dodávala danému přísudku rezultativní význam. Kombinace participia a přítomných forem slovesa *býti* tedy vyjadřovala stav, který byl výsledkem předchozího děje: původní psl. spojení **dalъ jesmь* lze tedy interpretovat ve významu ‚jsem davší‘, posléze ‚jsem ten, kdo dal‘ / ‚jsem dárce‘. V období pozdní psl. byl význam přítomného času reanalyzován ve význam času minulého s perfekto- vým významem neboli perfektem. Spojení *l*-ového participia s přítomnými formami slovesa *býti* mělo tedy jazykově ztvárnovat minulou událost, jejíž konsekvence se dotýkají okamžiku promluvy. Perfekto- vý význam složených slovesných forem typu *jsem dal* se ve zbytcích zachoval také ve stč. V tomto období však tento tvar získal status základního minulého času – préterita.

ANTEPRÉTERITUM (PLUSQUAMPERFEKTUM)

Vedle préterita druhý stč. typ opisného minulého času. Sloužil k vyjádření předčasnosti v minulosti, tzn. signalizoval, že děj/stav slovesa ztvárněného plusquamperfektem se odehrál před jiným dějem/stavem (avšak je možné, že měl význam podobný perfektu, tj. vyjadřoval stav, který byl výsledkem děje, který se odehrál v dávné minulosti a který předcházel jinému minulému ději/stavu). Antepreteritum, jehož výskyt v jazyce náročné literární produkce podporovala snaha najít adekvátní ekvivalent latinské předlohy (plusquamperfekta), nebylo ve spisovné češtině nikdy příliš frekventovaným prostředkem.

Antepreteritum bylo tvořeno kombinací minulých časů pomocného slovesa *býti* a *l*-ového participia. Stč. antepreteritum se vyznačovala tvarovou bohatostí:

	auxiliár ve formě préterita	aux. ve formě imperfekta	aux. ve formě bě-aoristu	aux. ve formě by-aoristu
os.	sg.			
1.	<i>byl jsem nesl</i>	<i>biech nesl</i>	<i>běch nesl</i>	<i>bych nesl</i>
2.	<i>byl jsi nesl</i>	<i>bieše nesl</i>	<i>bě nesl</i>	<i>by nesl</i>
3.	<i>byl (jest) nesl</i>	<i>bieše nesl</i>	<i>bě nesl</i>	<i>by nesl</i>

Antepreteritum typu *bych nesl* se stalo objektem procesu gramatikalizace kondicionálu (viz níže).

KONDICIONÁL

Tvary kondicionálu přítomného jsou, jak demonstruje následující tabulka, v č. od jejich počátků tvořeny kombinací participia *l*-ového a původně aoristových forem slovesa *býti* (tj. geneticky aoristu sigmatického derivovaného z ide. kmene **bhū-* – viz oddíl Antepreteritum).

os.

sg.	du.	pl.
1. <i>bych</i> + <i>dal</i> , <i>-la</i> , <i>-lo</i>	<i>bych(o)vě</i> / <i>bych(o)va</i> + <i>dala</i> , <i>*-e</i> , <i>*-e</i>	<i>bychom</i> / <i>bych(o)me</i> / <i>bych(o)my</i> + <i>dali</i> , <i>-ly</i> , <i>-la</i>
2. <i>by</i> + <i>dal</i> , <i>-la</i> , <i>-lo</i>	<i>bysta</i> / <i>byšta</i> + <i>dala</i> , <i>*-e</i> , <i>*-e</i>	<i>byšte</i> / <i>byste</i> / <i>by</i> / <i>by jste</i> + <i>dali</i> , <i>-ly</i> , <i>-la</i>
3. <i>by</i> + <i>dal</i> , <i>-la</i> , <i>-lo</i>	<i>bysta</i> / <i>byšta</i> / <i>by</i> + <i>dala</i> , <i>-e</i> , <i>*-e</i>	<i>bychu</i> / <i>by</i> + <i>dali</i> , <i>-ly</i> , <i>-la</i>

Vedle kondicionálu přítomného *bych dal* se ve stč. zřídka objevovaly formy kondicionálu minulého, které navíc obsahovaly kongruentní formu *l*-ového participia slovesa *býti* *byl*, *-a*, *-o*. Kondicionál minulý byl v památkách 14. a 15. stol. vzácný a rozšířil se až v době pozdější (tento proces lze předpokládat spíše v psaném jazyce). Funkci kondicionálu minulého, který stejně jako v nč. vyjadřoval kontrafaktovost, tak obvykle plnil kondicionál přítomný.

Soudě podle původních funkcí jednotlivých komponentů se stč. kondicionál vyvinul z aoristového antepreterita (či plusquamperfekta – viz oddíl *Antepreteritum*). Jelikož je auxiliár kondicionálu původem sigmatický aorist slovesa *býti*, vyznačuje se jeho morfologie některými vlastnostmi typickými pro staročeský aorist; zejména to platí pro koncovky, které do aoristu pronikly z imperfekta (viz oddíl *Imperfektum*): a) variantní formy 2. a 3. os. du. a 2. os. pl. obsahující *-š-* (*byšte*, *byšta*); b) tvar 3. os. pl. *bychu* (namísto psl. **byšę*). Změna aoristového antepreterita v kondicionál patrně vrcholila v období rané stč., neboť si v některých stč. dokladech spojení aoristového auxiliáru a *l*-ového participia uchovávala zbytky svého předminulého významu: (*Darius*) *tak se by vypravil hrdě* ‚tak se byl hrdě vydal na cestu‘.

Forma auxiliáru kondicionálu podlehla během historického vývoje č. řadě změn, které jsou mnohdy regionálně diferencované a které způsobují variantnost současné spisovné č. Následující tabulka zachycuje podstatné vývojové změny stč. auxiliáru kondicionálu, jak se projevují ve staré, střední a nové češtině (podoby s křížkem jsou současnou kodifikací hodnoceny jako nespisovné):

střč.	nč.
os.	
sg.	
1. <i>bych</i>	<i>bych</i> / ^x <i>bysem</i> (^x <i>by jsem</i>)
2. <i>bysi</i> (<i>by jsi</i>) / <i>bys</i>	<i>bys</i> (<i>by ses</i> / <i>sis</i>) / ^x <i>bysi</i> (^x <i>by jsi</i>)
3. <i>by</i>	<i>by</i>
pl.	
1. <i>bychom</i> / <i>bychme</i> / <i>bysme</i> (<i>by jsme</i>)	<i>bychom</i> / ^x <i>bysme</i> (^x <i>by jsme</i>)
2. <i>byste</i> (<i>by jste</i>) / <i>byšte</i>	<i>byste</i>
3. <i>by</i>	<i>by</i>

Pro celkový vývoj auxiliáru kondicionálu v č. je příznačné přehodnocení jeho forem na dvě části: na část *by-*, která je exponentem slovesného způsobu, a na část, která je exponentem shodových kategorií osoby a čísla. Všechny změny auxiliáru kondicionálu jsou založeny

jednak na zařazení jeho formální (původně aoristové) morfologie do konjugačního systému č., jednak na vzájemném vyrovnávání jednotlivých osobních forem:

1. Stč. kondicionálová forma 3. os. pl. *nesli bych* byla nahrazena formou *nesli by* (podobně bývaly někdy ve stč. nahrazovány také plurálové formy *byste* a duálové formy *bysta* formou *by*). Po provedení této změny začala být shodová kategorie osoby ve 3. os. pl. auxiliáru kondicionálu realizována nulovou formou (číslo signalizoval kongruentní tvar participia). Tradiční podoba *nesli bych* byla ve stč. řídká a zdá se, že zanikla již před rokem 1300.

2. V 1. os. pl. se vedle původní podoby *bychom* objevuje od nejstarších dob forma *bychme* (*bychmy*), která je interpretovatelná jako výsledek derivace z 1. os. sg. *bych* pomocí osobní plurálové koncovky 1. os. *-me*. Stejným způsobem se ve stč. utváří nové formy 1. os. du. *bychvě*, *bychva*, jejichž vnitřní struktura obsahuje (bi)morf *bych* a koncovku 1. os. duálu *-va*, *-vě*.

3. Podobně je interpretovatelná vnitřní struktura novější formy *bysme* (objevující se v č. od 17. stol.), v tomto případě jako výsledek derivace provedené ze základu 2. os. pl. *byste*, tj. *bys-*, koncovkou 1. os. pl. *me*.

4. Pro českou konjugaci netypická homonymie 2. a 3. os. sg. byla ve stč. textech obvykle kompenzována vyjádřením zájmena 2. os. *ty*, tj. *Ty by nesl: že by ty zde byla*. Avšak od 17. stol. se na základě reanalýzy 2. os. pl. *byste* na *by-ste* objevuje ve 2. os. sg. podoba *by-si* (*by jsi*), která se záhy ustaluje ve formě *bys* (podle préterita *přišel-s*).

5. Jakmile se v mluveném jazyce ustálily formy sg. 2. os. *by-si* / *by-s*, 3. os. *by-Ø*, pl. 1. os. *by-sme*, 2. os. *by-ste*, 3. os. *by-Ø*, vytvořily se podmínky pro další změnu: uvedené formy auxiliáru kondicionálu jsou zakončeny koncovkou nesoucí rys slovesné osoby a čísla, a tím se podobají formám auxiliáru préterita (sg. 2. os. *přišel by-si* / *by-s* ~ *přišel (j)si* / *s*, 3. os. *přišel by-Ø* ~ *přišel Ø*, pl. 1. os. *přišli by-sme* ~ *přišli (j)sme*, 2. os. *přišli by-ste* ~ *přišli (j)ste*, 3. os. *přišli by-Ø* ~ *přišli Ø*); po vzoru těchto tvarů auxiliáru kondicionálu se vytvořila nová forma 1. os. sg. *by-sem*, která je známá ze západních částí českých dialektů v užším smyslu a východních úsecích slezských dialektů a která je v současné spisovné č. považována za výrazně substandardní.

6. Vliv auxiliárních forem préterita se uplatňuje ve střední a nové č. ještě v jednom momentu: po vzoru kolísání náslovného *j-* ve formách *přišel jsem* / *přišel sem*, *přišel jsi* / *si*, *přišli jsme* / *sme* se objevují formy obsahující *j* také v auxiliáru kondicionálu: sg. 1. os. *přišel by jsem*, 2. os. *přišel by jsi*, pl. 1. os. *přišli by jsme*, 2. os. *přišli by jste*. Tyto tvary, které se výjimečně objevují již od 15. stol. a které jsou zavrhovány již některými gramatikami č. střední doby (např. Rosovou *Čechořečností*), jsou současnou kodifikací příkře odmítány coby hyperkorektní.

7. O dekompozici původních aoristových forem auxiliáru kondicionálu a vydělení morfu *by* signalizujícího nefaktovost opět podávají další svědectví nespisovné mluvené útvary č.: v západní části českých dialektů v užším smyslu a východních úsecích moravskoslezských dialektů se v případě vyjádření zájmena 1. os. realizuje osobní koncovka v nulové formě: *já by-Ø nesl*, *my by-Ø nesli*.

FUTURUM

Vývoj jazykových prostředků vyjadřujících v č. futurálnost lze chápat jako proces, který byl započat již v psl. Psl. zřejmě svébytnou jaz. formou vyjadřující futurum nedisponovala, pokusy rekonstruovat *s*-ové formy futura jsou neprůkazné. Ve stč. se k vyjadřování futura užívaly:

I. Syntetické slovesné formy:

1. Obvykle se předpokládá, že ve stč. (podobně jako v nč.) mohly být ve futurálním významu interpretovány přítomné formy nedokonavých sloves, jako jsou v nč. užívané v nč. (*zítra jedu do Prahy*).

2. Futurální význam mají ve stč. stejně jako v nč. formálně přítomné tvary dokonavých sloves.

3. Mezi specifické stč. prostředky sloužící k vyjadřování futura nedokonavých sloves náleží také prefixy *po-* a *vz-* (prefix *vz-* se ve stč. památkách vyskytuje také v hláskových variantách: *z-/v-/u-*). Futurální význam prefixů *vz-* a *po-* se vyvinul z jejich původního významu ingresivnosti. U prefixu *vz-* však došlo již ve 14. stol. k velmi rychlému zániku jeho futurální funkce: tento proces je dáván do souvislosti s gramatikalizací vidu, která u formálně přítomných forem sloves derivovaných pomocí prefixu *vz-* vedla k funkční kolizi futurálních forem nedokonavých sloves a ingresivních forem sloves dokonavých (např. stč. forma 3. os. sg. *vzbojuje* mohla mít význam jak futurální, tak ingresivní). Futurální funkce prefixu *po-*, která je obvyklá u některých sloves pohybu či sloves s příbuzným významem, se dochovala do nč.; během historického vývoje se dokonce počet sloves tvořících futurum tímto způsobem mírně zvyšoval. Nicméně v nč. je množina sloves s prefixálním syntetickým futurem typu *ponesu* uzavřená (jde celkem o více než sto nč. sloves: *jít: (půjdu>) půjdu, nést: ponesu*).

II. Analytické slovesné formy:

Význam budoucího času se mohl vyjadřovat pomocí analytických konstrukcí obsahujících určitý tvar lexikálního/auxiliárního slovesa a neurčitou slovesnou formu plnovýznamového slovesa.

1. Syntaktické analytické formy, které jsou tvořeny kombinací modálního slovesa *chtieti*, *jmieti* a infinitivu plnovýznamového slovesa: *Že chceš vždy v krčmě ležeti, dietky chtějí hladem zemřieti* ‚Protože chceš pořád ležet v krčmě, děti zemřou hladem‘. Jak již bylo řečeno, tyto konstrukce získávaly futurální význam sekundárně a stále si uchovávaly zbytky svého lexikálního významu (jak ukazuje citovaný doklad).

2. Morfologické analytické formy, které obsahují futurální formy slovesa *býti* a neurčitou slovesnou formu. Stč. podoby budoucího času slovesa *býti* demonstruje následující tabulka:

os.	sg.	du.	pl.
1.	<i>budu</i>	<i>budevě / -va</i>	<i>budeme / -em / -emy</i>
2.	<i>budeš</i>	<i>budeta</i>	<i>budete</i>

3. bude budeta budú

a) Již ve stč. byl základním prostředkem budoucího času nedokonavých sloves analytický tvar futura, která byl tvořen auxiliárním slovesem futura *буду/budeš/bude...* a infinitivem plnovýznamového slovesa. Tento typ tvoření analytického futura, který stsl. a patrně také psl. ještě neznaly a který je znám z většiny severoslovanských jazyků, je ve stč. již rozšířený. V kontextu nejstarších doložených vývojových fází severoslovanských jazyků jsou tyto podoby stč. futura nejstarší: pocházejí totiž ze 13. stol.

b) Vedle toho se ve stč. ojediněle vyskytuje forma budoucího času, která je tvořena futurálními tvary slovesa *byti* a *l*-ovým participiém jak dokonavého, tak nedokonavého slovesa: *zda s neslýchal, ž máš umřieti, i budeš pykal*, *budeš litovat*. Není úplně jasné, jaký byl gramatický význam stč. futura typu *буду kupoval*: byly vysloveny názory, že představuje podobu futura II či futura exacta, které vyjadřuje předčasnost v budoucnosti nebo futurálního perfekta, která vyjadřuje budoucí stav, který bude výsledkem předchozího děje, či futura kondicionálu.

PASIVUM

Jak bylo řečeno v úvodu oddílu věnovaného konjugaci, obvykle se předpokládá, že stč. (podobně jako psl.) nedisponovala specifickými pasivními slovesnými formami. K tomuto účelu užívala prostředků, které měly původně jinou gramatickou funkci a význam:

I) Reflexivní forma slovesná typu *chválí se*,

Vyjadřování pasiva pomocí reflexivní formy slovesné zdědila stč. z psl. Na rozdíl od současné češtiny bylo až do 19. století možno ve větách s reflexivní formou slovesnou vyjádřit původce děje: *krtsiechu se od něho v Jordáně* BiblDrážď *babtisabantur ab eo in Iordane* ‚dávali se od něho v Jordánu křtít‘. I když je reflexivní forma slovesná považována za tradiční prostředek pasivizace, jsou její formy ve stč. památkách frekventovány mnohem méně než formy participiální.

II) Participiální konstrukce se sponovým slovesem *byti* a formou minulého pasivního participia typu *byl / je / bývá / bude chválen / bit*.

Participiální konstrukce byly tvořeny kombinací jak určitých, tak neurčitých forem slovesa *byti* s příslušnými jmennými formami minulého pasivního participia *t*-ového či *n*-ového. Ve starší češtině byly v participiální konstrukci běžně elidovány přítomné formy slovesa *byti*, jak svědčí doklady z Alexandreidy: *onomu krev z srdce teče, // seho kón po sobě vleče, // onomu ut'ata ruka, // sen se sotně drží luka* ‚tomu krev ze srdce teče, toho kůň za sebou vleče, tomu byla ut'ata ruka, ten sotva drží luk‘. Užívání participiální konstrukce s elidovanou přítomnou formou slovesa *byti* se ještě objevovalo v češtině 19. století: *Jen biblí a o biblí čteno a psáno* Jungmann.

Participiální konstrukce měly původně, tj. v psl. a patrně i ve stč. status rezultativních, tj. stavových, a nikoli dějových konstrukcí. U sloves dokonavého i nedokonavého vidu zachycovaly událost, která byla výsledkem děje, který této situaci předcházel, tzn. že jazykově ztvárňovaly situaci, jejíž presupozicí bylo, že byla výsledkem ukončeného / završeného děje. Stč. konstrukce typu *byl – jest – bude nesen* tedy měly původně význam, který by šlo parafrázovat nč. jako ‚byl – je – bude (při)nesený‘. Vedle stavového významu

těchto konstrukcí však ve stč. začal nově pronikat význam dějový. Na konstituování dějového, tj. skutečně pasivního významu participiální konstrukce měla ve stč. nepochybně přímý vliv latinské analytické perfektivní formy typu *laudatus est*, které se svou perifrastickou strukturou (neurčitá forma slovesná *laudatus* + určitá forma slovesa *esse*) zmiňovaným domácím konstrukcím participiálním typu *jest chválen* podobala. Na rozdíl od domácích rezultativních participiálních konstrukcí tyto latinské pasivní konstrukce *laudatus est* měly gramatický význam minulého času. A tak se ve stč. překladových památkách začalo užívat forem *jest chválen* ve významu minulého času, rekonstruovatelného ve významu nč. ‚byl (po)chválen‘. Tak byla do českého konjugačního systému vnesena nejistota v časovém zařazení participiálních konstrukcí, která se přenesla do jeho ostatních časových forem: jelikož forma *jest chválen* měla význam minulý, pro vyjádření přítomného času pasiva se začalo užívat forem typu *bývá chválen*, což bylo umožněno faktem, že stč. forma *bývati* ještě neměla iterativní význam (ten mohl být příležitostně vyjadřován formou imperfektivního novotvaru *budiech chválen*). Příležitostný přítomný význam stč. futurálních forem typu *bude chválen* je sporný. Od 16. století se začaly v minulém významu užívat formy typu *byl chválen*. Teprve v průběhu 17. a 18. století došlo k definitivnímu zařazení pasivních forem do časového systému českého slovesa: tzn. od tohoto období se v českém opisném pasivu ustaluje časová relace známá z nové češtiny: minulý čas = *byl chválen* – přítomný čas = *je chválen* – budoucí čas = *bude chválen*.

Stč. se lišila od nč. v některých způsobech vyjadřování tzv. deagentnosti (tradičně se v tomto případě hovoří tzv. neosobní pasivu – Havránek, 1928 a 1937): v neosobních větách, v nichž byl z pozice podmětu odsunut agens, se zpravidla užívaly věty s nevyjádřeným všeobecným konatelem (nulovým podmětem) ve 3. os. sg.: *potom pak odtud přijde do království, řečeného Tomochaim* ‚přijde se‘. Jen zřídka se ve stč. v této funkci objevují: a) reflexivní forma slovesná – *čte se o jednom v kronice římské*; (2) participiální konstrukce – *by na lov v hojněj čsti jěno* ‚jelo se na hon v hojně nádheře‘. V nové češtině se v této funkci zpravidla užívá RFS.